

УДК 343.1 + 343.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.51>

ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ ЯК ОДИН З ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРИНЦИПІВ ЗВІЛЬНЕННЯ ОСОБИ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Хоменко Ю.І.,
студентка 2 курсу магістратури
Навчально-наукового інституту права
Київського національного
університету ім. Т.Г. Шевченка
ORCID: 0009-0008-2344-3281
e-mail: yuliakho1101@gmail.com

Хоменко Ю.І. Принцип пропорційності як один з основоположних принципів звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Питання застосування принципу пропорційності в кримінальному праві України, особливо в контексті інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності, є надзвичайно актуальним як у науковій площині, так і в практичній діяльності судових та правоохоронних органів. Незважаючи на наявність певних теоретичних напрацювань, ця тематика залишається недостатньо дослідженою в аспекті її конкретного впровадження в кримінальний процес. Стаття присвячена аналізу змісту та значення принципу пропорційності як фундаментального елементу кримінального судочинства, що має бути орієнтоване на забезпечення справедливості, гуманізму та правової визначеності.

Принцип пропорційності вимагає відповідності між тяжкістю правопорушення та суворістю кримінально-правового реагування. Особливу увагу приділено ролі цього принципу в механізмах звільнення від кримінальної відповідальності як засобу реалізації засад гуманізації кримінального законодавства. Автор проводить порівняльний аналіз практики Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини щодо формулювання критеріїв пропорційності обмежень прав і свобод, адаптуючи їх до потреб кримінального процесу.

У дослідженні обґрунтовано необхідність впровадження чітких методологічних інструментів оцінки пропорційності в кримінальному провадженні, що дозволить уникнути суб'єктивізму при прийнятті рішень щодо звільнення особи від кримінальної відповідальності. Також розглянуто універсальний тест на пропорційність, що формується в доктрині, як можливу основу для розбудови системного підходу до цієї проблематики в українській юриспруденції. Зроблені висновки мають прикладне значення для удосконалення правозастосовної практики та посилення гарантій захисту прав людини в сфері кримінального правосуддя.

Зазначені підходи також є актуальними у світлі євроінтеграційного вектору розвитку України, що вимагає гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами правосуддя. Крім того, ефективне впровадження цього принципу сприятиме формуванню довіри суспільства до системи кримінального правосуддя та її легітимності.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, звільнення, принцип пропорційності, ЄСПЛ, верховенство права, гуманізація кримінального права.

Khomenko Y.I. The principle of proportionality as one of the fundamental principles of exemption from criminal liability

The issue of applying the principle of proportionality in the criminal law of Ukraine, particularly in the context of the institution of exemption from criminal liability, is highly relevant both in academic discourse and in the practical activities of judicial and law enforcement authorities. Despite the existence of certain theoretical developments, this topic remains insufficiently studied, especially in terms of its practical implementation in criminal proceedings. The article focuses on the analysis of the content

and significance of the principle of proportionality as a fundamental element of criminal justice, which should be guided by the values of fairness, humanism, and legal certainty.

The principle of proportionality requires a balance between the gravity of the offense and the severity of the criminal response. Special attention is given to the role of this principle in the mechanisms of exemption from criminal liability as a means of implementing the principles of humanizing criminal legislation. The author provides a comparative analysis of the case law of the Constitutional Court of Ukraine and the European Court of Human Rights regarding the formulation of criteria for assessing the proportionality of legal restrictions, adapting them to the needs of the criminal procedure.

The study substantiates the need to introduce clear methodological tools for assessing proportionality in criminal proceedings, which would help avoid subjectivity in decision-making regarding exemption from criminal liability. The article also examines the universal proportionality test developed in legal doctrine as a potential foundation for building a systematic approach to this issue in Ukrainian jurisprudence. The conclusions are of practical importance for improving law enforcement practices and enhancing guarantees for the protection of human rights in the field of criminal justice.

These approaches are also relevant in light of Ukraine's European integration course, which requires harmonization of national legislation with European standards of justice. Moreover, the effective implementation of this principle will contribute to building public trust in the criminal justice system and reinforcing its legitimacy.

Key words: criminal liability, release, principle of proportionality, ECHR, rule of law, humanization of criminal law.

Постановка проблеми. Сучасне кримінальне судочинство вимагає не лише формального застосування норм права, а й глибокого розуміння їх змісту та взаємодії з фундаментальними принципами, що визначають межі допустимого втручання держави в права особи. Одним із таких принципів є принцип пропорційності, який у міжнародній практиці розглядається як базовий інструмент оцінки правомірності та виправданості обмеження прав людини. Попри активне використання цього принципу в практиці міжнародних судових інституцій, його роль у національному кримінальному праві України досі залишається недостатньо визначеною, а отже — і недостатньо ефективною.

Проблема набуває особливої актуальності у контексті застосування інституту звільнення від кримінальної відповідальності, що, з одного боку, виступає проявом реалізації кримінально-правової політики держави, зорієнтованої на пом'якшення покарань і зниження рівня репресивності, а з іншого — потребує чітких критеріїв оцінки доцільності такого звільнення в кожному конкретному випадку. Відсутність у законодавстві України нормативно закріпленого механізму (тесту) пропорційності створює прогалину, яка змушує правозастосувачів звертатись до тлумачень судової практики, а іноді — діяти інтуїтивно.

У свою чергу, практика Європейського суду з прав людини вже виробила сталі підходи до оцінки пропорційності правових обмежень, зокрема в контексті кримінального переслідування. Водночас, національна судова практика лише частково враховує ці підходи, що призводить до правової невизначеності та потенційної нерівності сторін у кримінальному процесі.

Таким чином, постає потреба в комплексному науковому дослідженні можливостей імплементації принципу пропорційності в кримінальне право України з урахуванням міжнародного досвіду, а також у розробці універсального підходу до його застосування, що забезпечить не лише правову визначеність, а й справедливість у процесі звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Метою статті є комплексне дослідження змісту та правової природи принципу пропорційності, особливостей його застосування в контексті звільнення особи від кримінальної відповідальності, а також аналіз можливостей імплементації міжнародних підходів до оцінки пропорційності в українську кримінально-правову систему. Особлива увага приділяється виявленню прогалин у національному законодавстві щодо нормативного закріплення цього принципу, узагальненню практики Європейського суду з прав людини, а також формулюванню пропозицій щодо вдосконалення кримінального законодавства України з метою забезпечення справедливого балансу між суспільними інтересами та правами особи в межах кримінального провадження.

Стан опрацювання проблематики. Питання реалізації принципу пропорційності в кримінальному праві України, зокрема в контексті звільнення від кримінальної відповідальності, при-

вертає значну увагу науковців та практиків. Однак, попри актуальність теми, кількість комплексних досліджень у цій сфері залишається обмеженою.

У публікації Миколи Хавронюка «Порушення принципу пропорційності у змінах до Кримінального кодексу під час війни» аналізується дотримання принципу пропорційності при внесенні змін до Кримінального кодексу України в умовах воєнного стану. Автор звертає увагу на випадки, коли нововведені норми порушують баланс між тяжкістю злочину та суворістю покарання, що суперечить фундаментальним засадам кримінального права [1].

Значний внесок у дослідження принципу пропорційності зроблено також у контексті призначення покарання. У статті «Законодавче забезпечення реалізації принципу пропорційності під час призначення покарання в Україні» Крикливець Д.Є. аналізується нормативно-правова база, що регулює застосування цього принципу, та виявляються прогалини, які потребують усунення для забезпечення справедливості та обґрунтованості судових рішень [2, с. 111–114]. Серед зарубіжних дослідників дослідженню принципу пропорційності у кримінальному праві присвятили свої праці Д. Гусак [3], Г. Джонс [4], Р.А. Познер [5, с. 300], Н. Яреборг [6, с. 521–534] та інші. Принцип пропорційності частково досліджувався у доктрині міжнародного кримінального права німецьким вченим-правознавцем Г. Верле [7].

Однак, попри наявність окремих досліджень, комплексний аналіз взаємодії принципу пропорційності та інституту звільнення від кримінальної відповідальності в українському праві залишається недостатньо розробленим. Це зумовлює потребу в подальших наукових розвідках, спрямованих на глибше розуміння механізмів реалізації цього принципу та його впливу на ефективність і гуманність кримінальної юстиції в Україні.

Виклад основного матеріалу. Інститут звільнення від кримінальної відповідальності є важливим механізмом гуманізації кримінального права, оскільки дозволяє уникнути надмірної кримінальної репресії, враховуючи індивідуальні особливості кожної справи. Це узгоджується з принципом пропорційності, який вимагає, щоб кримінально-правові заходи відповідали тяжкості вчиненого правопорушення, забезпечували баланс між покаранням і суспільним інтересом та не були надмірними щодо поставленої мети.

Для з'ясування змісту принципу пропорційності та особливостей його реалізації у процесі звільнення особи від кримінальної відповідальності доцільно звернутися як до правозастосовної практики, так і до наукових досліджень у галузі кримінального права, оскільки чинне законодавство України не містить легального визначення цього принципу.

Зокрема, А.С. Хильченко (Макаренко) пропонує розкривати сутність принципу пропорційності в контексті кримінального права через аналіз таких ключових критеріїв: необхідність призначення покарання, його достатність, а також відповідність цілям покарання чи іншого заходу кримінально-правового впливу. Такий підхід дозволяє виявити баланс між втручанням держави у сферу прав людини та індивідуалізацією кримінально-правової реакції на правопорушення [8, с. 370–374].

С. Шевченко, у межах свого дослідження розглядає принцип пропорційності як засаду, притаманну як кримінальному праву і кримінальному процесу. Вона підкреслює, що аналіз сучасної доктрини кримінального права свідчить про зосередженість на дослідженні цього принципу переважно в межах теорії пеналізації. Зокрема, основна увага приділяється питанням співмірності призначеного покарання з тяжкістю вчиненого злочину, конкретними обставинами його скоєння та характеристиками особи правопорушника. Такий підхід, на думку дослідниці, потребує подальшого розвитку в контексті ширшого розуміння принципу пропорційності як системної категорії, що забезпечує баланс між публічним інтересом та правами особи в кримінально-правових відносинах [9, с. 289–296].

С.П. Погребняк, хоча і не пов'язував принцип пропорційності з конкретною галуззю права, проте розглядав його у контексті призначення покарання, наголошуючи на його тісному зв'язку з принципом справедливості. На думку вченого, принцип пропорційності вимагає, зокрема, відповідності юридичної відповідальності характеру і тяжкості правопорушення, узгодженості між цілями законодавця та обраними для їх реалізації засобами, а також обґрунтованого встановлення та варіативності публічно-правових обмежень залежно від конкретних умов, що зумовлюють їх упровадження. Варто також відзначити, що принцип пропорційності відіграє ключову роль у визначенні меж реалізації основних прав і свобод людини [10, с. 294–310].

У свою чергу, Ю.О. Євтошук акцентує увагу на універсальності принципу пропорційності, підкреслюючи його значущість для всіх галузей права. Вона розглядає цей принцип як фундамен-

тальний, який поширюється на всі сфери правового регулювання. Саме це обумовлює його багатоаспектне значення для вирішення широкого кола юридичних питань. На думку вченої, принцип пропорційності повинен забезпечувати запровадження лише таких обмежень прав і свобод, які є необхідними для досягнення легітимної конституційної мети [11, с. 56–61].

Не залишили поза увагою принцип пропорційності і міжнародні нормативно-правові акти. Відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» Суд застосовує при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права [12]. Тому, нам необхідно з'ясувати чи надає Європейський суд людини визначення поняттю принципу пропорційності.

У Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, на відміну від права ЄС, принцип пропорційності прямо не закріплений. Не зважаючи на це він є одним із найважливіших принципів, який, мабуть, найбільш часто застосовується в практиці Європейського суду з прав людини. Аналіз практики Суду свідчить про те, що цей принцип пов'язаний, насамперед, із проблемою правомірності обмежень прав людини. Наприклад, у справі «Жовнер проти України» від 29 червня 2004 р. Європейський суд з прав людини наголосив, що повинно існувати пропорційно обґрунтоване співвідношення між метою обмеження певного права, зазначеною в Конвенції, і засобами, що використовуються державою для такого обмеження.

Завдяки діяльності Суду в праві Конвенції щодо кожного з прав людини склалися критерії припустимого втручання держави, засновані на принципі пропорційності, унаслідок чого він здобуває універсального значення. При цьому такі критерії стосуються як нормативноправових, так й індивідуальноправових заходів. Так, незалежно від конкретних формулювань обмежень прав людини, при оцінці їхньої правомірності та виправданості Суд послідовно вирішує чотири групи питань: 1) чи було передбачене законом те обмеження (втручання), що заперечується; 2) чи переслідувало воно одну з легітимних цілей, зазначених у Конвенції; 3) чи було воно необхідним у демократичному суспільстві; 4) чи було воно розмірним до тієї правомірної мети, яка переслідувалась [10, с. 296-297].

У праві Європейського Союзу принцип пропорційності посідає провідне місце серед загальноправових принципів, що застосовуються при прийнятті рішень як на рівні інституцій ЄС, так і держав-членів. На відміну від Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, де принцип пропорційності є наслідком тлумачення судом, у праві ЄС він прямо закріплений у статті 5 Договору про Європейський Союз. Цей принцип вимагає, щоб зміст і форма дій Європейського Союзу не виходили за межі того, що є необхідним для досягнення цілей Договорів.

Суд Європейського Союзу (СЄС) послідовно розвинув триетапний підхід до оцінки пропорційності. По-перше, захід має бути придатним (*suitable*) для досягнення легітимної мети. По-друге, він повинен бути необхідним (*necessary*), тобто не існує менш обтяжливого засобу досягнення тієї самої мети. По-третє, він має бути пропорційним у вузькому сенсі (*proportional stricto sensu*), тобто не повинен створювати надмірний тягар для особи порівняно з отриманими суспільними вигодами. Цей підхід був застосований у численних рішеннях СЄС, зокрема у справі *C-331/88 R. v. Ministry of Agriculture, Fisheries and Food, ex parte Fedesa*, де Суд визнав, що засіб, який істотно впливає на права осіб, може бути допустимим лише тоді, коли він є суворо необхідним і співмірним із метою регулювання. Порівнюючи з практикою ЄСПЛ, слід зазначити, що хоча обидва підходи мають спільну логіку, у СЄС домінує оцінка в контексті свободи ринку, конкуренції та ефективності публічної політики.

Порівняльний аналіз дозволяє зробити висновок, що українське законодавство може використати досвід права ЄС як для законодавчого закріплення тесту на пропорційність, так і для уніфікації судової практики. Особливо це стосується сфери кримінального права, де відсутність чіткого алгоритму оцінки пропорційності може призводити до формального підходу та порушення прав людини [13].

Цікавими є і позиції іноземних судів стосовно принципу пропорційності. До прикладу, принцип пропорційності є необхідною складовою принципу верховенства права і походить від нього, про що ще у 1965 році зазначив Конституційний Суд ФРН. Конституційний Суд ФРН та Європейський Суд з прав людини застосовували принцип пропорційності в багатьох справах, що стосувались обмеження тих чи інших прав, пов'язуючи його з правомірністю таких обмежень. Вбачається, що суд формує свою оцінку правомірності тих чи інших обмежень з дотриманням цього принципу [11, с. 22].

Українське законодавство не надає визначення принципу пропорційності, проте суди намагались розтлумачити дане поняття. Відтак Конституційний суд України у своєму Рішенні № 3-рп/2012 від 25 січня 2012 року зауважив, що принцип пропорційності являється однією із складових засади верховенства права [14]. Водночас у своєму Рішенні № 15-рп/2004 від 02 листопада 2004 року Конституційний Суд України ототожнює принцип пропорційності з явищем правової справедливості та зауважує, що «обмеження конституційних прав обвинуваченого повинно відповідати принципу пропорційності: інтереси забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та безпеки тощо можуть виправдати правові обмеження прав і свобод тільки в разі адекватності соціально обумовленим цілям» [15].

Для кращого розуміння принципу пропорційності вчені-правники запровадили тест на пропорційність, який складається з трьох елементів: належності, необхідності та достатності. Належність означає, що заходи мають бути належними для досягнення конкретної мети. Необхідність означає те, що вони повинні мати найменш обтяжуючий ефект для тієї чи іншої мети. Розумність означає те, що використані засоби мають бути пропорційними очікуваному результату, а тягар, який несе особа не має бути надмірним [16, с. 120–123].

Спробуємо використати визначення, наведені в судовій практиці для формулювання визначення принципу пропорційності. Під принципом пропорційності розуміємо загальноправовий принцип, який вимагає встановлення справедливого балансу між метою, яку переслідує обмеження прав людини, та засобами, що використовуються для досягнення цієї мети. При звільненні особи від кримінальної відповідальності у повній мірі реалізовується принцип пропорційності у всіх трьох його аспектах, адже суд застосовує мінімальну кримінальну репресію для спонукання особи усвідомити суспільно-небезпечний характер її діянь, розкаятись та здійснити заходи на шляху до виправлення при цьому не обираючи їй покарання і закриваючи стосовно неї кримінальне провадження.

Висновок. У ході проведеного дослідження було доведено, що принцип пропорційності є одним із ключових орієнтирів у правозастосуванні, особливо у сфері кримінального права, де йдеться про найглибше втручання держави в права і свободи людини. Його значення особливо зростає при застосуванні інституту звільнення від кримінальної відповідальності, який за своєю природою покликаний забезпечити індивідуалізований, гуманний та справедливий підхід до кожного конкретного випадку правопорушення.

Встановлено, що в українському кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві принцип пропорційності не має чіткого нормативного визначення, що створює передумови для неоднакового його розуміння та застосування судами. Водночас, практика Конституційного Суду України свідчить про визнання пропорційності складовою верховенства права та правової справедливості, що відкриває можливості для його подальшого розвитку в правовій доктрині.

Проаналізовано підходи Європейського суду з прав людини, який виробив чіткі критерії для оцінки правомірності державного втручання на основі тесту на пропорційність. Зокрема, йдеться про придатність заходу до досягнення легітимної мети, його необхідність (мінімальне втручання) та співмірність вигод і шкоди. Ці критерії можуть бути ефективно адаптовані до українського правозастосування, зокрема — у процедурі звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Звільнення від кримінальної відповідальності є однією з форм реалізації принципу пропорційності, оскільки передбачає зважування обставин справи, поведінки особи, тяжкості правопорушення та суспільної доцільності кримінального переслідування. У такий спосіб забезпечується баланс між інтересами держави та особи, що відповідає сучасним підходам до кримінальної юстиції. У зв'язку з цим доцільним є: законодавче закріплення принципу пропорційності у Кримінальному кодексі України та/або Кримінальному процесуальному кодексі України; розробка універсального тесту на пропорційність для кримінального права (на зразок практики ЄСПЛ).

Таким чином, усунення прогалин у правовому регулюванні та системне впровадження принципу пропорційності у практику кримінального судочинства сприятиме формуванню більш справедливого, ефективного та людиноцентричного кримінального правосуддя в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Хавронюк М. І. Порушення принципу пропорційності у змінах до Кримінального кодексу під час війни. Центр політико-правових реформ. 18 травня 2022. URL: <https://library.ukma>.

- edu.ua/korystuvachu/45-korystuvachu/doslidnyku/vydannia-ta-publikatsii/777-havroniuk (дата звернення: 16.03.2025).
2. Крикливець Д. Законодавче забезпечення реалізації принципу пропорційності під час призначення покарання в Україні. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2022. № 3. С. 111–117.
3. Douglas Husak. Legalize This! The Case for Decriminalizing Drugs (London: Verso, 2002), 197 p.
4. Gregory Jones. Over-criminalization and the Need for a Crime Paradigm, 66 Rutgers L. Rev. 931 (2014).
5. Познер Р. Економічний аналіз права. 2003. 861 с.
6. Nils Jareborg. Criminalization as Last Resort (Ultima Ratio). Ohio State Journal of Criminal Law, p. 521-534 (2005).
7. Principles of international criminal law / Gerhard Werle. 2nd ed. – 2009.
8. Хильченко (Макаренко) А.С. принцип пропорційності при призначенні покарання та звільненні від його відбування в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 7. С. 370–374.
9. Шевченко С. Принцип пропорційності у системі принципів кримінального права: стан дослідження проблеми. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 289–296.
10. Погребняк С.П. Принцип пропорційності в українській юридичній практиці та практиці ЄСПЛ. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f65691e3-a13f-42d4-b594-bc17599a1801/content> с. 294-310 (дата звернення: 16.03.2025).
11. Євтошук Ю.О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук; наук. кер. Козюбра Микола Іванович ; М-во освіти і науки України, Ун-т економіки та права «КРОК». Київ : [б. в.], 2015. 214 с.
12. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 16.03.2025).
13. R. v. Ministry of Agriculture, Fisheries and Food, ex parte Fedesa, Case C-331/88, Judgment of the Court of 13 November 1990. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:61988CJ0331> (дата звернення: 16.03.2025).
14. Рішення Конституційного Суду України від 25 січня 2012 року № 3-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12#Text> (дата звернення: 16.03.2025).
15. Рішення Конституційного Суду України від 02 листопада 2004 року № 15-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04> (дата звернення: 16.03.2025).
16. Беспалько І. Принцип пропорційності у кримінальному праві: аналіз наукових підходів. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/18214/1/Bespalko_120-123.pdf с. 120-123 (дата звернення: 16.03.2025).